

Отримано: 19 вересня 2017 р.

Прорецензовано: 27 вересня 2017 р.

Прийнято до друку: 02 жовтня 2017 р.

e-mail: n_shulzhuk@i.ua

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-68-84-87

Шулъжук Н. В. Місце лексичної семантики в процесі формування лексико-семантичної компетенції майбутнього словесника / Н. В. Шулъжук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 68. – С. 84–87.

УДК 811.161.2'37

Шулъжук Наталія Василівна,кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри стилістики та культури української мови,
Рівненський державний гуманітарний університет**МІСЦЕ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНЬОГО СЛОВЕСНИКА**

У статті з'ясовано роль лексичної семантики в процесі формування лексико-семантичної компетенції майбутніх філологів. Доведено, що ефективність професійної підготовки словесників значною мірою пов'язана з використанням системи вправ і завдань, спрямованих на формування лексико-семантичної компетенції студентів-філологів через усвідомлення структури значення слова на комунікативно-прагматичних засадах.

Ключові слова: лінгвоцентризм, семантика, лексико-семантична компетенція, сема, інтегральні семи, диференційні семи, когнітивні семи, прагматичні семи, інтенціонал, імплікаціонал, комунікативно-прагматичні засади навчання мови.

Шулъжук Наталья Васильевна,кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой стиллистики и культуры украинского языка,
Ровенский государственный гуманитарный университет**МЕСТО ЛЕКСИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО СЛОВЕСНИКА**

В статье определена роль лексической семантики в процессе формирования лексико-семантической компетенции будущих филологов. Доказано, что эффективность профессиональной подготовки словесников в значительной степени зависит от использования системы упражнений и заданий, направленных на формирование лексико-семантической компетенции студентов-филологов через осознание структуры значения слова на коммуникативно-прагматической основе.

Ключевые слова: лингвоцентризм, семантика, лексико-семантическая компетенция, сема, интегральные семи, дифференциальные семи, когнитивные семи, прагматические семи, интенционал, импликационал, коммуникативно-прагматические основы обучения языку.

Natalia Shulzhuk,Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor,
Head of the Department of Stylistics and Culture of Ukrainian Language, Rivne State Humanitarian University**LEXICAL SEMANTICS PLACE IN THE PROCESS OF LEXICAL AND SEMANTIC COMPETENCE FORMATION OF THE FUTURE PHILOLOGIST**

This article outlines the role of lexical semantics in the process of lexical and semantic competence of the future philologists. It is pointed out, that vocabulary (the subject of lexicology) was traditionally understood as the autonomous language subsystem. Because of this fact the word was researched behind the context during a long period of time. Thus the problem of lexical semantics as the special component of the language description model coordinated with other component, which being as a whole provide speech ability of human being, was out of sight of lexicology in higher educational institutes. These points regularly caused the questions that traditional lexicology does not solve. Thus content plane of lexical item includes not only the lexical meaning but also pragmatic and syntactic information that represents the requests of this lexical item to the situational and language context. Taken together they are the point that is accepted to be called lexical and semantic information among the components of which such ones are singled out: significant, denotative, pragmatic. It is demonstrated that the effectiveness of philologist vocational training is mainly caused by the availability of new course books as the educational and scientific texts that adequately represent poly-paradigmatic space of modern linguistics and language as a mean of coding and decoding of certain information, and workbooks that determining the central status of linguistic semantics among linguistic disciplines of the academic cycle are focused on the formation of lexical and semantic competence of students-philologists via the awareness of the meaning word structure according to the communicative and pragmatic basics.

Key words: lingvocentrism, semantics, lexical and semantic competence, seme, integral semes, differential semes, cognitive semes, pragmatic semes, intensional meaning, implicational meaning, communicative and pragmatic basics of language teaching.

Компетентнісна зорієнтованість сучасної освіти та навчання мови в процесі мовленнєвої діяльності – визначальні вектори розвитку лінгводидактики вищої школи. Якщо проблема комунікативно спрямованого навчання мови в методиці не є новою (праці Л. Варзацької, В. Бадер, Т. Донченко, М. Пентилюк, О. Горошкіної, А. Нікітіної, Л. Мацько, Н. Голуб, О. Корчової та ін.), то «жодного варіанту узгодження всіх елементів непростого механізму компетентнісного навчання української мови» [6, с. 30] досі не запропоновано. Відтак потребують перегляду навчальні плани та програми навчальних дисциплін, за якими готують студентів-філологів, а також вишівські підручники як складники навчально-педагогічного дискурсу, що сьогодні детермінують два вагомні чинники – зросла увага до ролі мови в процесах соціальної взаємодії людей та загальна переорієнтація лінгвістичних досліджень, зумовлена домінантою когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми, зорієнтованої не лише на «способи представлення знань у мові, а й на комунікативну компетенцію мовця й адресата» [5, с. 18].

Щодо першого чинника, то вагомим компонентом мовної компетенції («знання учасниками комунікації норм і правил сучасної літературної мови і вміле використання їх у продукуванні висловлювань» [6, с. 13]) учені вважають лексичну компетенцію. Оскільки лексема під час комунікативного акту реалізується в конкретному лексико-семантичному варіанті – семемі, то, важко не погодитись із О. Корчовою, яка стверджує, що доцільно говорити про формування не лексичної, а лексико-семантичної компетенції [3].

Що ж до другого чинника, то багаторічний досвід роботи викладача-філолога дає змогу констатувати, що більшість вишівських підручників із дисциплін лінгвістичного циклу презентує вивчення мови з позицій лінгвоцентризму: рівнева організація мовної структури визначає співвідношення традиційних мовознавчих дисциплін. Проте І. Кобозева вважає, що «не варто витрачати час і сили на облаштування й укріплення кордонів «чистої» лінгвістики» [2, с. 15], дослідниця переконана, що весь змістовий бік одиниць мови і мовленнєвих текстів краще «віддати у власність лінгвістичної семантики» [2, с. 15]. Під «чистою» лінгвістикою дослідниця розуміє традиційні академічні дисципліни лінгвістичного циклу, у систему яких вписати семантику не просто, що зумовлено потребою внесення нового виміру – «форма – зміст». Найтісніші зв'язки семантика виявляє передусім з морфологією, синтаксисом і лексикологією. І все ж остання є найбільш семантично «навантаженою», оскільки вивчає природу лексичного значення та семантичні відношення, що пов'язують слова в лексичній підсистемі мови.

Очевидно, що визначені чинники навчально-педагогічного дискурсу, головне призначення якого – вибудувати в процесі навчання мови особливий когнітивно-комунікативний простір, зумовлюють потребу з'ясування місця лексичної семантики (як складника лінгвістичної) у процесі формування лексико-семантичної компетенції майбутніх філологів, під якою зазвичай розуміють «уміння відбирати лексичні засоби з метою вільного, усвідомленого та комунікативно доречного оперування ними залежно від мети та ситуації мовлення» [3, с. 65].

Мета статті – з'ясувати особливості методики формування лексико-семантичної компетенції студентів-філологів через усвідомлення структури значення слова на комунікативно-прагматичних засадах.

Традиційно лексику (предмет лексикології) розуміли як автономну підсистему мови, у зв'язку з чим слово впродовж тривалого часу вивчали відірвано від контексту, відтак проблематика лексичної семантики як особливого компонента моделі опису мови, що забезпечує мовленнєву здатність людини і глибше проникає в сутність словесного знака, лишилася поза увагою вишівської лексикології. План змісту лексеми містить не лише лексичне значення, але й прагматичну та синтаксичну інформацію, що відображає вимоги цієї лексеми до ситуативного та мовного контексту. Узяті разом, вони становлять лексико-семантичну інформацію, з-поміж компонентів якої виділяють сигніфікативний, денотативний, прагматичний.

У мовленні завжди реалізується одне з можливих значень лексеми – семема. Мінімальну, неподільну частину лексичного значення (семему) в лексичній семантиці називають семою. Семи, спільні для кількох слів, називають інтегральними; семи, якими відрізняються значення слів, – диференційними. Кожне лексичне значення складається з кількох сем: тих, які більшою мірою детермінують значення слова (домінантних), та другорядних сем, які логічно впливають із домінантних (недомінантних). Домінантні семи творять ядро структури лексичного значення (інтенціонал), а недомінантні – його периферію (імплікаціонал). Комплекс диференційних сем у структурі лексичного значення називають десигнатом. Деякі семи можуть спорадично виникати у структурі лексичного значення слова, їх називають необов'язковими (імовірнісними). За здатністю виконувати номінативну функцію виокремлюють граматичні, словотвірні та лексичні семи. Останні за способом відображення навколишнього світу розподіляють на когнітивні та прагматичні. Практична реалізація цього теоретичного блоку, представленого в небагатьох сучасних вишівських підручниках [1], можлива в запропонованих вправах, текстовою основою для яких послуговували романи В. Лиса та М. Матіос. Саме в тексті слово реалізує свої функційні можливості. Наведемо приклади:

- Лексичне значення багатьох слів містить лише когнітивні семи, проте в певному контексті вони можуть набувати експресивно-емоційного забарвлення. Знайдіть такі слова в поданому тексті, прокоментувавши їх роль у ньому.

Ось і тепер стоїть Даруся у холодній купелі осені – і бореться із цвяхами, забитими в голову чийсь важким, безсердечним молотом. Та минає якийсь час – чорне залізо болю остаточно осідає на дно ріки,

і тоді Даруся, підстеливши одну хустку з голови, сідає на камінь. Її босі ноги і далі – до кісточок – положе чистенька прозора водичка. Вона чує, як їй нарешити лежати. Шум ріки остаточно заспокоює Дарусю – і вона знову вертається до свого безконечного думання (М. Матіос, «Солодка Даруся»);

- Структуру лексичного значення слова утворюють семи, які можуть збігатися в частині слів (інтегральні) чи не збігатися (диференційні); які розрізняються за рангом (домінантні та недомінантні); за обов'язковістю (обов'язкові і ймовірнісні); за здатністю виконувати номінативну функцію (граматичні, словотвірні, лексичні); за способом відображення навколишнього світу (когнітивні, прагматичні). Проілюструйте це положення на прикладі нижче поданого тексту.

Як блискавка (вдруге цього ранку – блискавка) і водночас виразна реальна картина постало те, що вона бачила зі стіни замку: місто, парк біля замку огинала вузька блискуча стрічка річки. Вона звивалася, мов загадкова змія, то виринала з-за дерев, то зникала, щоб знову зблиснути. Обповзала замок, місто, і ... і Олесину душу.

Якоїсь миті там, на стіні, Олесі здалося – то вона сама.

Річка-змія, річка-Олеся («Країна гіркої ніжності»).

Вдалу, на нашу думку, систему завдань, що сприяє усвідомленню структури значення слова з метою функційно-комунікативної диференціації семантичних елементів, запропонувала О. Корчова [3].

Лексичну семантику саму собою не цікавлять такі питання, як запозичене слово чи споконвічне, належить до активного чи пасивного шару лексики. Вони стають актуальними лише тоді, коли це пов'язано з особливостями вживання слова. Тому доречними видаються такі вправи:

- Прочитайте текст. Які семи (когнітивні чи конотативні) домінують у структурі лексичного значення виділених слів? Прокоментуйте їх функційно-стильове призначення.

*Кіт вуркоче, Яків присідає і гладить старого **котяру**. Десь із села вже з півроку, як приходить, **лопає** все, що дає: і **бульбу**, і хліб, ну про **ковбаску**, як принесе з **куперації**, то й казати не треба. А то й лушпиння з бульби взявся гризти. А може, зуби точив? Та де в такого старого зуби? Ци, може, в котів є до старости? Бач, скільки на світі прожив, старий **шкарбун**, а ни знає («Століття Якова»);*

- Знайдіть у тексті слова з конотативними семами у структурі значення. Яке емоційно-експресивне навантаження та стилістичне забарвлення мають такі лексеми?

Чого вона тільки не верзла і в яких страшиних муках не корчилася, ця дівка. Кілько разів забивалася у судомах, з перекошеним лицем і піною в роті. Здавалося, от-от гинеться. Яків не знав, що робити. Бігти по фершалку? Ще чого доброго, доки ходитиме, ця заблуда рознесе геть усе в хаті ци й саму хату підпалить... Вигнати? Тоді геть пропаде... («Століття Якова»);

- Прочитайте текст. Назвіть із-поміж виділених лексем такі, структуру лексичного значення яких формують слова-актанти (сусіди). Зробіть висновок про вплив контексту на формування лексичного значення мовних одиниць.

Тієї миті Віта почала приручати птаха чорної підступності. Він з'явився звідкись, вилетів, може, з її чорного піднебіння. Ні, піднебіння у неї не чорне, вона не каже поганих слів, а в її голові живуть чорні, присипані сажею думки. Утім думки теж не чорні, просто... Просто вони приховані, недобрі, ні, добрі, але начеб забруднені («Країна гіркої ніжності»).

Прагматичний шар значення слова містить інформацію про ставлення мовця до позначуваного словом об'єкта або до адресата повідомлення, відтак у семантиці розрізняють поняття «значення» і «смысл». Узагальнивши підходи до витлумачення цих понять, О. Селіванова пропонує під значенням розуміти «конвенційно закріплену за певною мовною формою інформацію, набуту на підставі колективного й індивідуального пізнавального та мовного досвіду носіїв мови, що в мовленні репрезентує відповідний фрагмент, актуальний для конситуаційного оточення» [5, с. 85]. Відтак конотації як важливий тип лексичної інформації, формують не лише індивідуальні користувачі знака – мовці, а й мовний колектив, адже мова – частина духовного світу кожного мовця, «нерозривно пов'язана з усією ментальною діяльністю індивіда та колективною свідомістю народу» [5, с. 33]. У кожній мові конотації виявляють свою специфіку, що й демонструють такі вправи:

- Конотації лексем об'єктивуються в цілій низці явищ, що належать мові та мовленню. Продемонструйте в поданому тексті такі мовні вияви конотації, як переносне значення, порівняння, значення похідних слів і фразеологізмів. З'ясуйте їх функційно-стильове призначення як компонентів ідіостилю В. Лиса.

1. *Грім її слів був сильнішим од природного гучного грому, що востаннє недавно, десь перед другим яблуневим Спасом, гуркотів над Загорянами. Тоді блискавка вдарила в стару грушу в їхньому саду. Кажуть, що велика гроза та близька блискавиця приносять неждану звістку – й ось принесли. Ось принесли, али чого ж то Яків стоїть стовпом, весь попалотілий? Мати Параска зрозуміла, що птах несказаної удачі залетів з волі Божої до їхньої вбогої хатини («Століття Якова»).*

2. *Їй зробилося й весело, й сумно водночас. Тримала за маленьку ручку світ суконь і кохточок і чогось не пригаданого Настунею, а небо все одно пригорнуло їх, коли ступили за поріг лікарні, весняне, хоч і холодне. До неба тулився вечір, і сад біля лікарні повнився тінями. Вечір, ні, ще тільки надвечір'я, котре*

гралося у першій схованки. А тіні в саду схожі на химерні постаті («Тих, кого вже тут нема, – подумала Віталія»), прислухалися до шелесту кроків малої дівчинки й жінки, що йшла вже наполовину за обрієм («Країна гіркої ніжності»);

• І. Кобозева встановила, що неможливо описати лексичне значення без урахування кореляцій, які пов'язують слово з іншими словами в мові. Інакше кажучи, кореляції – допоміжний засіб для досягнення кінцевої мети – адекватно описати значення слова. Продемонструйте це положення на прикладі поданих речень. З'ясуйте функційно-стильове призначення діалектизмів.

1. Дивиться Михайло з дамби на другий бік – і чує, що, може, вперше в житті серце його коле. І чує він якусь неясну тривогу, так, ніби зараз його має украсти оцей половик, що мертво висить над карком, як над мершею, ніби справді цілється в саме тім'я. 2. Дві великі кані, визираючи собі здобич, висіли над Михайловою хатою, що сусідила з Маріїною. 3. В селі декотрі таздівські дівки не годні приховати від людських очей, що зайшли в передчасну тяж, хоч затискалися поясами і широкі спідниці з фалдами носили, а порядна шлюбна жінка, та ще така дрібна, що й не знати де то та дитина в ній вмістилася, мало не до Покрови город обходила; щонеділі рівенько шпрунькала до церкви; і черевики сама собі до послідніх днів шнурувала (М. Матіос, «Солодка Даруся»).

Оскільки конотативний показник зорієнтований на прагматичний компонент комунікації, то методично доречним може виявитись аналіз зв'язку динаміки конотативних компонентів із прагматикою тексту, психологічними особливостями мовної особистості. Ось чому на завершальному етапі вивчення лексичного значення слова варто пропонувати студентам вправи, що формують уміння здійснювати лінгвістичний аналіз художнього тексту на лексичному рівні. Наприклад:

• Прочитайте текст. Виявіть в ньому узуально й оказіонально конотовані лексеми. Чи дають вони змогу говорити про особливості індивідуально-авторської манери художнього мовлення? Свою думку аргументуйте.

1. А потім до хати вертатися не хотілося – він пішов на город і в кінці його, коло самого рова, побачив довгасту барвисту пляму. Тією плямою й була Оленка, Оляна, Ольона, Альона. Але тоді він ще не знав, як її звати. Тільки як наблизився, то побачив, що невисоке, худе, як тряся, дівча трощить його мак. Рве геть зелені маківки і кидає в целофановий пакет. Трощить і рве, холера б тебе взяла.

Коли воно побачило господаря – Туз біг поруч і загавкав, – то закричало:

– Не подходи, дед, буду стрелять.

Стреляти? Яків тоді спинився. А дівчина-пляма виставила руку-патичок і закричала, ніби й закричала, а швидше зашипіла:

– Не подходи, стрельну. Відій, у меня пістолет («Століття Якова»).

2. Ніхто у Черемошнім не знав з певністю, коли й де Йванові пуп рубали, де хрестили, хто його мама-тато, і чи має він бодай би який дім-двір, чи кіл біля двору. Здавалося, він був одночасно завжди і скрізь. Мало хто коли чує, як Цвичок говорить, але вже як скаже... то краще й не зачіпати. Краще його дрімбу слухати, та думати про щось своє, чого вголос не скажеш (М. Матіос, «Солодка Даруся»).

Таким чином, ефективність професійної підготовки студентів-філологів великою мірою зумовлена наявністю нових підручників, які адекватно репрезентують поліпарадигмальний простір сучасної лінгвістики та мову як засіб кодування і декодування певної інформації, а також збірників вправ і завдань, зорієнтованих на формування лексико-семантичної компетенції студентів-філологів через усвідомлення структури значення слова на комунікативно-прагматичних засадах.

Перспективу подальших наукових пошуків у контексті порушеної проблеми пов'язуємо з методичною інтерпретацією результатів психолінгвістичних досліджень українських учених (аналіз семантичних категорій полісемії, омонімії, синонімії, антонімії та вивчення психолінгвістичних аспектів перекладу).

Література:

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : Академія, 2006. – 368 с.

2. Кобозева І. М. Лінгвістическая семантика : учеб. пособ. / И. М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.

3. Корчова О. Формування лексико-семантичної компетенції майбутнього вчителя-словесника на засадах комунікативно-діяльнісного підходу / О. Корчова // Українська мова та література в школі. – 2013. – № 5. – С. 64–67.

4. Мацько Л. І. Культура української фахової мови / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : Академія, 2007. – 360 с.

5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2008. – 710 с.

6. Теоретична і дидактична філологія : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницького держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2012. – Вип. 12. – 282 с.